

Βασιάννα Κωνσταντοπούλου*

ΠΑΛΙΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΣ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ: ΥΠΑΡΧΕΙ ΜΙΑ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΤΟΜΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΤΟΥΣ;

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο επικεντρώνεται σε ένα από τα ακανθώδη ερωτήματα της κοινωνικής θεωρίας, που αφορά τη σύγχρονη φύση του ρατσισμού και τη διάκριση μεταξύ νέων και παλιών μορφών φυλετικών προκαταλήψεων. Ανατρέχοντας στην έννοια του νεο-ρατσισμού και στις διαφορετικές εκφάνσεις του, το άρθρο αναλύει τις αφηγηματικές και κοινωνιο-γνωστικές μετατοπίσεις στη συγκρότηση των προκαταλήψεων, που συνδέονται με ιστορικο-κοινωνικές ανακατατάξεις. Ταντόχρονα, εστιάζει στα αναλυτικά προβλήματα που παρουσιάζει η προσπάθεια χάραξης μιας κάθετης τομής μεταξύ παλιού και νέου ρατσισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, βασική θέση του άρθρου είναι η ανάγκη διαμόρφωσης εμπλαισιωμένων, διαθεματικών και ερμηνευτικά ανοικτών ερευνητικών οδών, ικανών να αποτυπώνουν τον σύνθετο, μεικτό και υβριδικό χαρακτήρα των σύγχρονων προκαταλήψεων.

Λέξεις κλειδιά: νεο-ρατσισμός, κοινότοπος ρατσισμός, ρατσισμός της απώθησης, προκαταλήψεις

* Μεταδιδακτορική ερευνήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τμήμα Ψυχολογίας,
vasiannakonst@gmail.com

Vasianna Konstantopoulou*

OLD AND NEW RACISM: IS THERE A CLEAR-CUT
DIFFERENTIATION BETWEEN THEM?

ABSTRACT

The article focuses on the contemporary nature of racism and the distinction between new and old forms of racial prejudice. Drawing on the concept of neo-racism and its different manifestations, the article analyses the narrative and socio-cognitive shifts in the expression of dominant prejudices, linked with socio-historical transformations. At the same time, we focus on the analytical drawbacks of a clear-cut distinction between old and new racism. In this context, the article emphasizes the need for contextualized, intersectional and interpretatively open research designs, capable of capturing the complex, mixed and hybrid character of contemporary prejudices.

Keywords: *neo-racism, banal racism, aversive racism, prejudice*

---

* Post-doctoral researcher, University of Ioannina, Department of Psychology.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μεγάλο μέρος της σύγχρονης θεωρίας και έρευνας για τον ρατσισμό επικεντρώνεται στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τις γνωσιακές μετατοπίσεις που συγκροτούν το περιεχόμενο των προκαταλήψεων στις μετανεωτερικές κοινωνίες. Στο εσωτερικό της πλούσιας σχετικής βιβλιογραφίας, αναδεικνύεται, άλλοτε ως κοινός τόπος και άλλοτε ως διαφιλονικούμενη θέση, η ύπαρξη μιας τομής ανάμεσα στον παλιό παραδοσιακό ρατσισμό της βιολογικής ιεράρχησης των φυλών και σε νέες μορφές στερεοτυπικής προσέγγισης των μειονοτήτων.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η συζήτηση έχει συγγένειες με την αντιπαράθεση για την έννοια των *Νέων Καιρών* [New Times], που αναδύθηκε στα τέλη του 20ού αιώνα, κυρίως στη Βρετανία (Hall & Jacques, 1991). Σύμφωνα με την προβληματική των Νέων Καιρών, οι δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες υπέστησαν από τις δεκαετίες του 1980 και 1990 και μετά ριζικές αλλαγές, που αφορούσαν όχι μόνο την αντικατάσταση του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου από τον φορντισμό στον μετα-φορντισμό και την άνοδο του θατσερισμού, αλλά και σημαντικές αναδιατάξεις στο πεδίο των πολιτισμικών ταυτοτήτων (Hall, 1996).

Σημαντικό στοιχείο αυτής της μετάβασης υπήρξε η ανάδυση μιας σειράς πολυσυλλεκτικών και διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που άρχισαν να διεκδικούν μεγαλύτερη ορατότητα στον δημόσιο χώρο, προβάλλοντας επιτακτικότερα τα αιτήματά τους και συγκροτώντας το δικό τους σώμα διεκδικήσεων (McRobbie, 1990). Πέραν, όμως, της αναγνώρισης της κοινωνικοϊστορικής αυτής πραγματικότητας, οι απαντήσεις που δόθηκαν στα ερωτήματα τι καινούργιο κομίζουν αυτοί οι Νέοι Καιροί, ποιος είναι ο βαθμός συνέχειας και ποιος ο βαθμός ρήξης στη δομή των μετα-ψυχροπολεμικών κοινωνιών σε σχέση με το παρελθόν, ήταν σε μεγάλο βαθμό διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες. Αντιμέτωπη με τις ίδιες προκλήσεις ορισμού και ερμηνείας του καινοτόμου συστατικού της στοιχείου είναι και η προβληματική του *νεο-ρατσισμού*. Πρόκειται για μια έννοια, η επίκαιρη σημασία της οποίας γίνεται εμφανής, μεταξύ άλλων, τόσο στα φλέγοντα διακυβεύματα ένταξης των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών, όσο και στις νέες κοινωνικές διεκδικήσεις αφύπνισης και τις πολώσεις που εγείρονται στις σύγχρονες δυτικές δημοκρατίες γύρω από ζητήματα φυλετικών ταυτοτήτων, με

χαρακτηριστικό παράδειγμα τις αντιπαραθέσεις γύρω από τη *woke* κουλτούρα.¹

Στο παρόν άρθρο, θα επιχειρήσουμε μια αποτύπωση του σύγχρονου διαλόγου εντός της κοινωνικής θεωρίας για τη διαφοροποίηση παλιού και νέου ρατσισμού, παρουσιάζοντας τόσο τις αναλύσεις περί ρήξεων, όσο και εκείνες περί ιστορικής συνέχειας του ρατσιστικού φαινομένου. Πρόκειται για έναν διάλογο εν εξελίξει, ο οποίος δεν μπορεί να καταλήξει μονοσήμαντα υπέρ της μίας ή της άλλης κατεύθυνσης. Ανατρέχοντας στους τρεις άξονες με τους οποίους ο Σβέταν Τοντόροφ (2004) περιγράφει την προβληματική της ετερότητας, ο ρατσισμός αποτελεί μια μορφή τοποθέτησης απέναντι στον νοούμενο άλλο, η οποία σταθερά υποβαθμίζει την ηθική, προσωπική και κοινωνική του υπόσταση τόσο σε *αξιολογικό και γνωσιολογικό* επίπεδο, όσο και σε επίπεδο *τήρησης κοινωνικής απόστασης* (Todorov, 2004, σελ. 277). Πρόκειται για το συνεκτικό στοιχείο του ρατσιστικού φαινομένου, ιδωμένου μέσα από μια διαχρονική προοπτική. Ωστόσο, παρά τον συστατικό αυτό πυρήνα του, οι μεταλλάξεις που υφίσταται ο ρατσισμός, ως φαινόμενο ευαίσθητο στους κοινωνικούς και ιστορικούς μετασχηματισμούς, έχουν τη δική τους σημασία. Όχι για να δοθεί ένα νέο νόημα σε ένα παλιό ζήτημα, αλλά για να γίνει κατανοητή η ανθεκτικότητα και η διάχυσή του σε νέες κατηγορίες πληθυσμού και κοινωνικές κατευθύνσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, βασική θέση του παρόντος άρθρου είναι ότι το ερώτημα περί τομής ή συνέχειας των ρατσιστικών εκδηλώσεων –λεκτικών ή πρακτικών– απαντάται για την κοινωνική έρευνα μέσα από τα συγκεκριμένα κάθε φορά ευρήματα που προκύπτουν από εμπλαισιωμένες [contextualized] μορφές μελέτης, οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τα ειδικά κοινωνικά, τοπικά και χρονικά συγκείμενα, στα οποία τοποθετούνται, καθώς και τη συνάρθρωση των μορφών εξουσίας. Πρόκειται, επομένως, για ένα ζήτημα, του οποίου η απάντηση μπορεί να είναι μόνο σχετική, εξαρτημένη από τις ενδείξεις διαχρονικότητας ή καινοτομίας που υπαγορεύουν οι πάντοτε επινοητικές τροπικότητες του ρατσισμού, μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες έκφρασής τους. Συνθήκες για την κατανόηση των οποίων είναι αναγκαία τόσο μια γενική θεωρία του ρατσισμού, ως φαινο-

---

1. Για τον τρόπο με τον οποίο οι έντονες αντιπαραθέσεις γύρω από τη *woke* κουλτούρα (σε ελληνική μετάφραση «κουλτούρα της αφύπνισης») συνδέονται με εγγενείς δυναμικές και αντιφάσεις των σύγχρονων δημοκρατιών, βλ. Behrent (2021).

μένου ανθεκτικού στην ανθρώπινη ιστορία και σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, όσο και εξειδικευμένα εργαλεία ανίχνευσης των παραλλαγών και μετασχηματισμών του.

Όπως άλλωστε επισημαίνει ο Ετιέν Μπαλιμπάρ, η κατανόηση των μετασχηματισμών του ρατσισμού δεν μπορεί να επιλυθεί με στατικά θεωρητικά σχήματα. Ο ρατσισμός είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που εμπεριέχει *πρακτικές, λόγους και αναπαραστάσεις* (Balibar, 1991a, σελ. 17), η σύνθετη διάταξη των οποίων δεν μπορεί να αποτυπωθεί μέσα από μια τυπολογία, όπως συχνά έχει επιχειρήσει η κοινωνική έρευνα. Αντίθετα, οι μεταλλάξεις, οι αναπροσαρμογές, οι αταξινόμητες ή αδιάγνωστες ακόμη λειτουργίες που συμβάλλουν στην προσαρμοστικότητα του ρατσισμού παρουσιάζουν ανησυχητική πρακτική γείωση. Αυτές οι διαστάσεις γίνονται ορατές στην κανονικοποίηση της ακροδεξιάς ρητορικής και την εργαλειοποίηση διαθεματικών στοιχείων –όπως στην περίπτωση του *φεμινοεθνικισμού*² και του *ομοεθνικισμού*³–, στη διάχυση ενός αντι-προσφυγικού αισθήματος σε ομάδες πληθυσμού που προσδιορίζονται ως προοδευτικές (βλ. Burke, 2019· Dovidio, Gaertner & Pearson, 2017· Trepagnier, 2013), στις σύνθετες μορφές αποκλεισμού, ιεράρχησης και περιθωριοποίησης που αναδύονται υπό το φως διαφορετικών μεταναστευτικών μετακινήσεων, στις δυσκολίες χάραξης αποτελεσματικών πολιτικών ένταξης (Esses, Hamilton & Gaucher, 2017), στις αντιπαράθεσεις γύρω από τις πολιτικές της ταυτότητας, μεταξύ άλλων. Ειδικότερα, στο ελληνικό πλαίσιο, τα συγκεκριμένα ζητήματα, συνδεδεμένα με τις προκλήσεις του προσφυγικού, της διαπολιτισμικής συνύπαρξης, της δημόσιας αναπαράστασης μειονοτικών ομάδων και της χάραξης σχετικών πολιτικών, εμφανίζουν ιδιαίτερες περιπλοκότητες, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία (Αρχάκης,

---

2. Με την έννοια του *φεμινοεθνικισμού* [femonationalism] περιγράφεται στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία η ρητορική ακροδεξιών και συντηρητικών δυνάμεων, όπως για παράδειγμα η Εθνική Συσπείρωση της Μαρίν Λεπέν στη Γαλλία, η οποία επικαλείται τα δικαιώματα των γυναικών ως επιχείρημα αντι-μουσουλμανισμού. Βλ. σχετικά το βιβλίο της κοινωνιολόγου S. Farris (2017), *In the name of women's rights: The rise of femonationalism*.

3. Κατά αντιστοιχία με τον φεμινοεθνικισμό, ο *ομοεθνικισμός* [homonationalism], τον οποίο θεμελίωσε ως όρο η Καθηγήτρια Σπουδών Φύλου Jasbir Puar, αναφέρεται στην ενσωμάτωση εντός εθνικιστικών ιδεολογιών παραμέτρων που αφορούν τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚΙ+ ανθρώπων, σκιαγραφώντας τα δυτικά έθνη-κράτη ως εγγενώς φιλελεύθερα και ανεκτικά και τον μουσουλμανικό πολιτισμό συλλήβδην ως ομοφοβικό. Βλ. σχετικά J. Puar (2007).

Καραχάλιου & Τσάκωνα, 2023· Bozatzis, 2009· Bozatzis, Sapountzis, Lardi & Xenitidou, 2022· Konstantopoulou, Didymiotis & Kouzelis, 2022· Κόντης, 2017· Κόντης, 2009· Μιχάλη & Τσάκωνα, 2024· Μουσιδής & Παπαδοπούλου, 2011· Παπαδόπουλος, 2017· Tsakona, Karachaliou & Archakis, 2020).

2. Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΝΕΟ-ΡΑΤΣΙΣΜΟΥ

Η έννοια του *νεο-ρατσισμού* επιστρατεύεται στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία για να περιγράψει μια ιστορική μετατόπιση τόσο στο *περιεχόμενο των φυλετικών προκαταλήψεων*, όσο και στον *τρόπο έκφρασής τους στο δημόσιο πεδίο και την καθημερινή αλληλεπίδραση*. Πρόκειται για μια έννοια που επιχειρεί να περιγράψει μια αλλαγή έμφασης στο περιεχόμενο των κυρίαρχων ρατσιστικών εκφορών από τον *βιολογισμό στη ρητορική της πολιτισμικής διαφοράς*, εντός των δυτικών δημοκρατιών (Balibar, 1991a· Barker, 1981). Εκφράζοντας μια *αναπλασιώση των στερεοτύπων*, από τη δεκαετία του 1950 και μετά, αυτή η μετατόπιση συνδέεται με μια σειρά από ιστορικά ορόσημα και αλλαγές στη θεσμική προσέγγιση των πολιτισμικών διαφορών.

Συγκεκριμένα, το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και η ανάγκη αποσόβησης μιας νέας μελλοντικής ναζιστικής θηριωδίας, η διαδικασία της από-αποικιοποίησης αλλά και η άρση του φυλετικού διαχωρισμού στις ΗΠΑ, ανέδειξαν το αίτημα για θεσμική θωράκιση των δυτικών δημοκρατιών από φαινόμενα φυλετικού, εθνοτικού και θρησκευτικού απαρχαίντ και για την *de jure* κατοχύρωση της φυλετικής ισότητας (Leach, 2005· Wodak, 1997). Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (1948) και εν συνεχεία το Διεθνές Δίκαιο Ανθρώπινων Δικαιωμάτων –στο οποίο βασίστηκαν και σχετικές εθνικές νομοθεσίες– έθεσαν τα θεμέλια για τη δικαυκή αποκήρυξη του ρατσισμού, όχι όμως και για την ουσιαστική εξάλειψή του. Στο πλαίσιο του δυτικού οικουμενισμού, οι φυλετικές διακρίσεις συνέχισαν να ανθίστανται και να επιβιώνουν με τη μορφή συστημικών ανισοτήτων αλλά και με αυτή διάχυτων κοινωνικών και ατομικών πεποιθήσεων. Ιδιαίτερα η δεκαετία του 1960 βρίσκει την Ευρώπη να καταγράφει άνοδο των ακροδεξιών κομμάτων, που είχαν τεθεί σε απομόνωση μετά το 1945 (Miles, 1992) – ένα κύμα που γίνεται πιο ορατό από τη δεκαετία του 1980 και μετά, με χαρακτηριστική περίπτωση το Εθνικό Μέτωπο της Γαλλίας. Από το 2000 και κυρίως από το 2010 και μετά, ένα είδος ακόμη διεισδυτικό-

τερου νατιβιστικού λαϊκισμού διαποτίζει τον λόγο της ακροδεξιάς στις δυτικές δημοκρατίες, προσδίδοντάς τους μεγαλύτερη διάχυση, ορατότητα και αποδοχή στη δημόσια σφαίρα (Krzyżanowski & Ekström, 2022).

Ο Αντρέ Ταγκιέφ (1988), ένας από τους πρώτους θεωρητικούς που περιέγραψαν το φαινόμενο του νεο-ρατσισμού, υποστήριξε ότι η ανάδυση μιας νέας γλώσσας των διακρίσεων έγινε πιο ορατή στο εσωτερικό της γαλλικής κοινωνίας, κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, μέσα από ξενοφοβικές πολιτικές δυνάμεις, όπως η Νέα Δεξιά. Αυτοί οι πολιτικοί σχηματισμοί εισήγαγαν στην πολιτική αντιπαράθεση μια σειρά καινοτόμων αφηγηματικών σχημάτων, ικανών να συνδυάζουν την απόρριψη της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης με τη γλώσσα της δημοκρατικότητας. Ο *διαφορικός ρατσισμός* [racisme différentialiste], όπως ονομάζει ο Ταγκιέφ αυτή τη νέα ρατσιστική τροπικότητα, προτάσσει όχι πλέον τη γενετική ιεράρχηση των φυλών, αλλά την απόλυτη ασυμμετρία των πολιτισμών (Taguieff, 1988). Κατασκευάζοντας μια φαινομενικά ουδέτερη επιχειρηματολογία που αποφεύγει τις ατραπούς του σκληρού φυλετισμού, ο διαφορικός ρατσισμός δεν μιλά για ανώτερες και κατώτερες φυλές, αλλά για ασύμβατους τρόπους ζωής, ήθη, έθιμα, πνευματικές, ηθικές και θρησκευτικές παραδόσεις. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, ο ρατσισμός των πολιτισμικών διαφορών συνδέεται στενά, εκείνη την εποχή, με την ιδεολογική μάχη εναντίον της μετανάστευσης από τις πρώην αποικιοκρατούμενες χώρες της Αφρικής και της Ασίας, θέτοντας στο προσκήνιο την ανάγκη υπεράσπισης του δυτικού τρόπου ζωής έναντι ενός υποτιθέμενου τριτοκοσμισμού. Πράγματι, εκείνη την εποχή το ζήτημα της μετανάστευσης αρχίζει να μετατρέπεται σε κυρίαρχο πολιτικό επίδικο για ολόκληρη την Ευρώπη (Miles, 1992). Επιπλέον, ο διαφορικός ρατσισμός επιχειρεί να εμφανιστεί στο πεδίο της δημόσιας αντιπαράθεσης ως ένας αυθεντικός αντι-ρατσισμός. Με μια επίφαση ανεκτικότητας και με καταγγελίες περί «ολοκληρωτισμού της πολιτισμικής μείξης» [mixité culturelle], οι εκφραστές του διαφορικού ρατσισμού υπεραμύνονται συχνά της αυθεντικότητας των πολιτισμικών διαφορών, τονίζοντας την ανάγκη οι διαφορετικοί πολιτισμοί να ζουν χωριστά, προκειμένου να διασφαλίσουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους και προστατευτούν από την ομογενοποίηση της πολυπολιτισμικότητας (Taguieff, 1988, σελ. 115-116).

Συγκλίνοντας με την ανάλυση του Ταγκιέφ, ο Ετιέν Μπαλιμπάο (1991a) αναγνωρίζει ότι η αναδιάρθωση του ρατσισμού συνδέεται

στενά με τη σύγχρονη μετανάστευση και με τους πολιτικούς, κοινωνικούς και ταυτοτικούς ανταγωνισμούς που τη συνοδεύουν. Όπως γράφει:

«Ο νέος ρατσισμός είναι ο ρατσισμός της εποχής της “από-αποικιοποίησης”, της αντιστροφής των πληθυσμιακών μετακινήσεων από τις παλιές αποικίες και τις παλιές μητροπόλεις, καθώς και της κατανομής της ανθρωπότητας σε έναν και μόνον πολιτικό χώρο. Ιδεολογικά, ο σύγχρονος ρατσισμός, ο οποίος στη Γαλλία περιστρέφεται γύρω από το σύμπλεγμα της μετανάστευσης, εμπίπτει στο πλαίσιο ενός “ρατσισμού χωρίς φυλές”, που έχει ήδη αναπτυχθεί σε άλλες χώρες, ιδιαίτερα τις αγγλο-σαξονικές. Είναι ένας ρατσισμός, του οποίου το κυρίαρχο θέμα δεν είναι η βιολογική κληρονομικότητα, αλλά ο ανυπέρβλητος χαρακτήρας των πολιτισμικών διαφορών· ένας ρατσισμός που, σε πρώτη ανάγνωση, δεν υιοθετεί το επιχείρημα περί ανωτερότητας κάποιων ομάδων ή λαών έναντι άλλων, αλλά υπογραμμίζει “απλώς” τον κίνδυνο της κατάργησης των συνόρων, την ασυμβατότητα των τρόπων ζωής και των παραδόσεων».

(Balibar, στο ίδιο, σελ. 21)

Πράγματι, η Ευρώπη δεν αποτελεί τη μόνη περίπτωση ανάδυσης του νεο-ρατσισμού. Σημαντικά κοινά στοιχεία παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο ρατσισμός αναδιαρθρώνεται και στο εσωτερικό της αμερικανικής κοινωνίας, κατά την ίδια περίπου περίοδο, με επίκεντρο την άρση του φυλετικού διαχωρισμού και τη θεσμική αναστροφή των συνεπειών της χρόνιας περιθωριοποίησης των Αφροαμερικανών και άλλων μειονοτικών ομάδων. Όπως υποστήριξαν οι Kinder και Sears (1981), στην καταστατική μελέτη τους για τον *συμβολικό ρατσισμό*, την εποχή όπου ο φυλετικός διαχωρισμός αποτελούσε επίσημη πολιτική του αμερικανικού κράτους, η άρνηση δικαιωμάτων στον μαύρο πληθυσμό ήταν ανοικτή και ξεκάθαρη. Ωστόσο, οι νίκες του κινήματος για τα πολιτικά δικαιώματα και η νομική κατοχύρωση της φυλετικής ισότητας μετέτρεψαν την Αμερική σε μια –κατ’ όνομα και σε επίπεδο θεσμικών αρχών– κοινωνία των ίσων ευκαιριών. Σε αυτή τη συνθήκη, οι φυλετικές προκαταλήψεις δεν εξαφανίστηκαν, αλλά αντικαταστάθηκαν από μια νέα, ιστορικά προσαρμοσμένη εκδοχή, που συνδυάζει τα διαχρονικά αισθήματα απειλής απέναντι στον μαύρο πληθυσμό με την προτεσταντική ηθική:

«Ο συμβολικός ρατσισμός σηματοδοτεί μια μορφή αντίστασης στην αλλαγή του φυλετικού status quo, η οποία εκπορεύεται από μια αίσθηση, σε ηθικό επίπεδο, ότι οι μαύροι παραβιάζουν παραδοσιακές αμερικανικές αξίες, όπως ο ατομικισμός και η αυτάρκεια, η εργατικότητα, η υπακοή και η πειθαρχία. Οι λευκοί εκφράζουν συχνά το αίσθημα ότι οι άνθρωποι πρέπει να ανταμείβονται για τα προσόντα τους, τα οποία με τη σειρά τους πρέπει να βασίζονται σε σκληρή δουλειά και επιμελή προσφορά. Ως εκ τούτου, ο συμβολικός ρατσισμός βρίσκει την πιο ηχηρή έκφρασή του σε πολιτικά ζητήματα που αφορούν: την “άδικη” κρατική βοήθεια προς τους μαύρους (“οι κλέφτες της κοινωνικής πρόνοιας θα μπορούσαν να βρουν δουλειά αν προσπαθούσαν”), τις “αντίστροφες διακρίσεις” και τις φυλετικές ποσοτώσεις (“δεν πρέπει να δίνονται στους μαύρους προνόμια που δεν έχουν κερδίσει”), την “αναγκαστική ένταξη μέσω των σχολικών λεωφορείων” [forced busing]⁴ (“οι λευκοί έχουν δουλέψει σκληρά για τις γειτονίες τους και για τα σχολεία της γειτονιάς τους”) ή τις “δωρεάν” αμβλώσεις για τους φτωχούς (“αν οι μαύροι συμπεριφέρονταν ηθικά, δεν θα χρειαζόνταν αμβλώσεις”)

(Kinder & Sears, στο ίδιο, σελ. 416)

Και σε αυτήν την περίπτωση, γίνεται εμφανές ότι το ζήτημα της φυλής ως βιολογικού χαρακτηριστικού παύει να αποτελεί το κεντρικό στοιχείο συγκρότησης των προκατειλημμένων στάσεων και φόβων, το οποίο υποκαθίσταται από την υπόθεση μιας *ηθικής και πνευματικής ασυμβατότητας* των μειονοτήτων όσον αφορά κομβικά σύμβολα του λευκού πολιτισμού. Μολονότι, η κατασκευή αυτής της ηθικής και πνευματικής ασυμβατότητας δεν εξέλειπε και από τον παραδοσιακό ρατσισμό – μια αναγωγή της ετερότητας στη σφαίρα της βαρβαρότητας (Todorov, 2009), που συχνά νομιμοποιούσε την εξολόθρευση ολόκληρων πληθυσμών– στο πλαίσιο του νεο-ρατσισμού αποκτά μια διαφορετική αφηγηματική περιπλοκότητα, προ-

---

4. Ο όρος *busing* αναφέρεται στη διαδικασία σχολικής ένταξης και άρσης του φυλετικού διαχωρισμού στα σχολεία των ΗΠΑ, μέσω της μεταφοράς αфроαμερικανών και άλλων μειονοτικών προέλευσης μαθητών, με σχολικά λεωφορεία, σε δημόσια σχολεία γειτονιών που μονοπωλούνταν από λευκό μαθητικό πληθυσμό. Το συγκεκριμένο μέτρο άρχισε να εφαρμόζεται πιο συστηματικά με την απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου *Swann versus Charlotte-Mecklenburg Board of Education*, το 1971, η οποία έκρινε ότι η μεταφορά μαθητών μέσω των σχολικών λεωφορείων μπορεί να αποτελέσει έναν επιπλέον μηχανισμό επίτευξης φυλετικής ισότητας στο σχολικό πλαίσιο. Οι επικριτές κάνουν λόγο για μια εξαναγκαστική πρακτική, εξού και ο όρος *forced busing*.

σαρμοσμένη στις συνθήκες εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού των κοινωνιών.

Προκειμένου να περιγράψουν αυτή τη σύνδεση του μοντέρνου ρατσισμού με το ιστορικό πλαίσιο ανάδυσής του, οι Bobo και Smith (1998) κάνουν λόγο για *ρατσισμό της ελεύθερης αγοράς* [laissez-faire racism]. Όπως επισημαίνουν οι ίδιοι, πρόκειται για έναν ρατσισμό, ο οποίος δεν αποδίδει πλέον στις μειονότητες διανοητική κατωτερότητα, αλλά υστέρηση και *ελλιπή προσαρμοστικότητα όσον αφορά τις ανταγωνιστικές απαιτήσεις μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας*. Υπό αυτό το πρίσμα, οι μειονοτικοί και μεταναστευτικοί πληθυσμοί κατηγορούνται συχνά ότι δεν διαθέτουν τα αναγκαία κίνητρα, τη φιλοπονία, εργατικότητα και υπευθυνότητα, ώστε να διεκδικήσουν μια ισότιμη θέση αξιώσεων, σε μια κατά τα άλλα αξιοκρατική κοινωνία ελεύθερων επιλογών και κινητικότητας. Πρόκειται για μια *ιδιότυπη φιλελευθεροποίηση του ρατσισμού*, όπου η ατομική δράση και ελευθερία παρίστανται ως ικανές να υπερκεράσουν κάθε συστημική ανισότητα. Το κοινωνικο-οικονομικό χάσμα αποδίδεται σε μια ηθική ανεπάρκεια των μειονοτήτων, ενώ το κράτος εγκυβερνάται ότι δεν θα έπρεπε να υιοθετεί πολιτικές ενίσχυσης κάποιων ομάδων έναντι άλλων (Bobo and Smith, στο ίδιο). Έτσι, το αντι-ρατσιστικό αίτημα για φυλετική ουδετερότητα του κράτους [colorblindness] αντιστρέφεται, προκειμένου να αποδομηθούν προνοιακές πολιτικές υποστήριξης ευάλωτων ομάδων, με το επιχείρημα ότι το κράτος δεν μπορεί να «ευνοεί» ορισμένες ομάδες (Bonilla-Silva, 2003· López, 2011). Σε αυτό το πλαίσιο, οι υπέρμαχοι αυτών των νεο-ρατσιστικών πεποιθήσεων αποστρέφονται τις λεγόμενες «θετικές διακρίσεις»⁵ υπέρ των μειονοτήτων, αντιλαμβανόμενοι τις *υλικές ανισότητες ως πολιτισμική αποτυχία των πληττόμενων* και όχι ως συνέπεια συστημικού ρατσισμού, τον οποίο οι κρατικές πολιτικές οφείλουν να αμβλύνουν.

5. Ο όρος *θετική/καταφατική δράση* [positive/affirmative action] αναφέρεται στο σύνολο των μέτρων και των πολιτικών που εφαρμόζονται τόσο στο επίπεδο της δημόσιας διοίκησης, όσο και στην εργασία και την εκπαίδευση, προκειμένου να αντιμετωπιστούν διακρίσεις που αφορούν τη φυλή, το φύλο, τη σεξουαλικότητα, το θρήσκευμα, και άλλου είδους ταυτοτικά χαρακτηριστικά. Ο όρος χρησιμοποιείται στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Αυστραλία, με τους πολέμους αυτών των πολιτικών να κάνουν λόγο για «θετικές διακρίσεις» [positive discrimination], με το επιχείρημα ότι συγκεκριμένες μειονοτικές ομάδες προμοδοτούνται από το κράτος έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού.

3. ΚΟΙΝΟΤΟΠΟΣ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ

Αυτού του είδους οι αναπαραστάσεις δεν αποτυπώνονται μόνο στην οργανωμένη απόρριψη των μειονοτήτων από ακροδεξιές και συντηρητικές δυνάμεις. Συνιστούν, επίσης, μέρος ενός *ρατσισμού της καθημερινής ζωής* [everyday racism], που αντανακλά μετα-νεωτερικές αγωνίες, φόβους και αντιφατικές διεκδικήσεις διαφορετικών κοινωνικών ομάδων: το παράλληλο αίτημα για μεγαλύτερη κοινωνική ελευθερία και ασφάλεια, τον φόβο της υπερβολικής ανεκτικότητας απέναντι στη διαφορετικότητα, την αγωνία για τα ρευστά όρια του έθνους-κράτους, την ασάφεια των πολιτικών κοινοτήτων αναφοράς και των μελών τους (Delanty & Millward, 2007, σελ. 145-146). Ο κοινωνικός ψυχολόγος Michael Billig, μιλώντας για τον τρόπο με τον οποίο οι σημερινές δυτικές δημοκρατίες αναπαράγουν τις διαχωριστικές γραμμές τους, έκανε λόγο για έναν *κοινότοπο εθνικισμό* [banal nationalism], ο οποίος εμποτίζει άρρητα την κοινωνική αλληλεπίδραση (Billig, 1995). Πρόκειται για όλες εκείνες τις φορές που ο εθνικισμός εκφράζεται μέσα από τη ρητορικά αποφορισμένη γλώσσα μιας κοινώς αποδεκτής ταυτοτικής νόρμας. Ή αλλιώς, για ένα είδος αποπολιτικοποίησης του εθνικισμού, που χωρίς να ταυτοποιείται ιδεολογικά ως τέτοιος, διεισδύει στην καθημερινή ζωή, τον δημόσιο λόγο και τις αναπαραστάσεις των πολιτών, ενδυναμώνοντας υπάρχουσες ιεραρχίες και ανισότητες (Billig, 1995· Calhoun, 2017).

Κομβικό στοιχείο αυτού του είδους του καθημερινού εθνικισμού είναι ότι συντονίζεται με τις ιδιαιτερότητες του παγκοσμιοποιημένου κόσμου και είναι συχνά ικανός να συνυπάρχει με τις αξιώσεις του κοσμοπολιτισμού (Billig, 2017, σελ. 308). Ο κοινότοπος εθνικισμός και ρατσισμός βασίζονται σε μεικτές συσσωματώσεις επιχειρημάτων, που συνάδουν με τις απαιτήσεις των παγκοσμιοποιημένων κρατών: αποδέχονται μερικώς την κινητικότητα των ανθρώπων και των αγαθών, καθώς και την πολυσυλλεκτικότητα των ταυτοτήτων, ωστόσο διατηρούν σε πρωταρχική θέση το πρόταγμα διαφύλαξης των κοινοτικών ορίων και εθνικών συνόρων από τις προσφυγικές/μεταναστευτικές μετακινήσεις. Ένας αποκλεισμός που, κατά τρόπο παράδοξο, νομιμοποιεί την εφαρμογή του με την επίκληση προστασίας της δυτικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας ως λίκνου σεβασμού της διαφορετικότητας, της κοσμικότητας και της ανεξιθρησκείας (Todorov, 2009). Ένας αποκλεισμός, επομένως, που βασίζεται, σε μια ορισμένη ιεραρχική εξύψωση του ηθικού και αξιακού πυρήνα της

Δύσης, καθώς και σε φαντασιακές αναπαραστάσεις περί οριενταλισμού και δυτικισμού, που αποδίδουν στον τελευταίο τον χαρακτήρα μιας κανονιστικής πολιτισμικής νόρμας (Bozatzis, 2009).

Ταυτόχρονα, όπως καταγράφει η σύγχρονη έρευνα, η προσαρμογή του ρατσισμού στο παρόν ιστορικό πλαίσιο χαρακτηρίζεται από έναν περιεχομενικό εκμοντερνισμό, από μια μετριοπάθεια στα ερμηνευτικά και αφηγηματικά μέσα, που αποκηρύσσει το φυλετικό μίσος ως μορφή κοινωνικού παραλογισμού και επιστρατεύει μια φαινομενικά πιο ορθολογική γλώσσα (Billig, 2012). Η φυσικοποιημένη και τεχνική ορολογία με την οποία συζητείται το ζήτημα των προσφυγικών μετακινήσεων, ως «ρεύμα» που απειλεί να σπάσει τη δεδομενικότητα των συνοριακών «φραγμάτων» (El Refaie, 2001), αποτελεί ένα οικείο παράδειγμα αυτής της κοινοτοπίας του ρατσισμού και του εθνικισμού, που είναι ικανή να προσαρμόζεται στα διακυβεύματα της εποχής. Σε αυτήν την περίπτωση, η απόρριψη των προσφύγων και μεταναστών δεν επιτελείται στο όνομα μιας προκατάληψης εις βάρος τους, αλλά ως λογική συνέπεια της αναγκαιότητας να προστατευθεί ένα κοινά ομολογούμενο συλλογικό αγαθό: τα εθνικά και ευρωπαϊκά σύνορα. Οι «ροές» και τα «κύματα» των νεοεισερχόμενων γίνονται, έτσι, το τεχνικό λεξιλόγιο μιας από-ανθρωποποίησης, η οποία δεν στοχεύει πλέον στην εξολόθρευση, αλλά στον εξοστρακισμό, τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους των μεταναστών. Στο ίδιο πνεύμα, ο πραγματισμός της έλλειψης χώρου και πόρων, που επικαλούνται οι δυτικές κυβερνήσεις για τα χαμηλά ποσοστά παραγωγής ασύλου και για τις σκληρές συνοριακές πολιτικές, παρέχει έναν φαινομενικό ρεαλισμό στην υπεράσπιση αντι-μεταναστευτικών προγραμμάτων. Όπως αναλύει, άλλωστε, ο Ζίγκμουντ Μπάουμαν η λέξη «υπερπληθυσμός» –τόσο οικεία στη δημόσια συζήτηση του προσφυγικού ζητήματος και των πολιτικών γύρω από αυτό– έχει καταστεί το κωδικό όνομα μιας λογιστικής αντίληψης των ανθρώπινων ομάδων, που θεωρεί λογική και πραγματιστική την απόρριψη εκείνων των ζώων που δεν συνάδουν με μια ορισμένη ανάπτυξη (Bauman, 2004). Ταυτόχρονα, ένα μικρό μέρος των νεοεισερχόμενων, οι νοούμενοι ως «γνήσιοι πρόσφυγες», γίνεται δεκτό, αντιπροσωπεύοντας μια μειοψηφία, η οποία επιστρατεύεται ως απόδειξη του ανθρωπιστικού και δημοκρατικού προσώπου των δυτικών κρατών (Konstantopoulou, Didymiotis & Kouzelis, 2022· Μιχάλη & Τσάκωνα, 2024).

Υπό αυτό το πρίσμα, η έκφραση του ρατσισμού στις σύγχρονες κοινωνίες αποκτά μια *υπόγεια και ρευστή χροιά*, που ενσωματώνει

στο εσωτερικό της αντιθετικά στοιχεία: διαφορετικούς βαθμούς απόρριψης των μειονοτήτων και ταυτόχρονα την επίκληση των θεματικών του ανθρωπισμού και της ισότητας, καθώς και διαφορετικούς βαθμούς ορατότητας, θυματοποίησης και απόδοσης επικινδυνότητας στους πρόσφυγες (Chouliaraki & Stolic, 2017), κατά τρόπο που οι *κοινωνικοί δρώντες να μπορούν να διεκδικήσουν για τον εαυτό τους μια στάση μετριοπάθειας και ανεκτικότητας* (Every & Augoustinos, 2007). Όπως καταγράφεται, άλλωστε, στη σχετική βιβλιογραφία, στις συνθήκες κοινωνικής λογοδοσίας των σύγχρονων δημοκρατιών, η εκ των προτέρων *απόσχιση οποιασδήποτε κατηγορίας για ρατσισμό και μισαλλοδοξία* αποτελεί κεντρικό διακύβευμα για τους/-ες δρώντες/-ώσες (Billig, 2012· Bozatzis, 2009· Riggins, 1997· van Dijk, 1997). Προς επίτευξη αυτού του σκοπού, οι κοινωνικοί δρώντες/-ώσες υιοθετούν περίπλοκες τεχνικές άμβλυνσης της επιχειρηματολογίας τους, διαχείρισης του προσώπου τους και διαμόρφωσης ρητορικών συμμαχιών και συναινέσεων, ώστε να αποφύγουν να χαρακτηριστούν ως ρατσιστές, μέσα στον κοινωνικό διάλογο και την έκφραση δημόσιας επιχειρηματολογίας (Condor, Figgou, Abel, Gibson & Stevenson, 2006). Όπως αναφέρουν οι Danielle Every και Martha Augoustinos (2007), στην έρευνά τους για τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται ο υπόρρητος ρατσισμός στη σύγχρονη εποχή:

«Οι ομιλητές επιχειρούν να διατηρήσουν μια “ορθολογική” υποκειμενική θέση, παρουσιάζοντας στρατηγικά τις απόψεις τους ως εύλογες και πλαισιώνοντας τα επιχειρήματά τους, με τρόπο που να υποβαθμίζουν ή να αποφεύγουν εκ των προτέρων πιθανές κατηγορίες για προκατάληψη. Εκείνοι οι οποίοι επιθυμούν να εκφράσουν αρνητικές θέσεις εναντίον εξω-ομάδων φροντίζουν να παρουσιάζουν αυτές τις θέσεις ως νόμιμες, δικαιολογημένες και ορθολογικές (Rapley, 2001), αποσιείοντας, αμβλύνοντας, δικαιολογώντας και παρουσιάζοντας ως θεμιτές αρνητικές πράξεις και απόψεις για τις μειονότητες, ώστε να εμφανίζονται οι ίδιοι ως αξιοπρεπείς, ηθικοί και συνετοί πολίτες (Condor et al., 2006). [...] Ο αποκλεισμός και η καταπίεση μπορεί επίσης να δικαιολογούνται και να παρουσιάζονται “ως μη ρατσιστική στάση” μέσα από την προσφυγή σε εθνικιστικούς λόγους. Σε αυτή τη νεο-ρατσιστική στρατηγική, ο αποκλεισμός ομάδων, όπως οι αιτούντες άσυλο, παρουσιάζεται ως νόμιμη τήρηση των εθνικών ορίων και υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων. [...] Αυτοί οι λόγοι βασίζονται σε κοινοτοπικές εννοιολογήσεις της εθνι-

κής κυριαρχίας, των εθνικών δικαιωμάτων και της εθνικής προσωπικότητας, προκειμένου να δικαιολογήσουν το αίτημα “να μείνουν οι πρόσφυγες μακριά” ως θεμιτή υπεράσπιση του χώρου και της ταυτότητας του έθνους».

(Every & Augoustinos, ό.π., σελ. 412-413)

Ο Teun van Dijk (1997) μελετά τον τρόπο με τον οποίο ο κοινοβουλευτικός λόγος των δυτικών δημοκρατικών παρέχει τα πρωτοτυπικά σχήματα για αυτού του είδους την *άρνηση του ρατσισμού*, η οποία εν συνεχεία διαχέεται και σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής. Κατά τον ίδιο, μπορούν να εντοπιστούν διαφορετικές ρητορικές στρατηγικές μέσω των οποίων ο απορριπτικός για τις μειονότητες πολιτικός λόγος επιχειρεί να παρουσιαστεί ως μη ρατσιστικός. Καταρχάς, μέσω της *θετικής αυτό-παρουσίασης*, η ενδο-ομάδα προβάλλεται ως εγγενώς *ανεκτική, ισότιμη και δημοκρατική* (van Dijk, στο ίδιο), σε αντίθεση με τις νεο-εισερχόμενες ομάδες που παρουσιάζονται ως *φορείς ενός ολοκληρωτικού πολιτισμού ή ως άνθρωποι που δεν τηρούν τους κοινωνικούς κανόνες και καταχρώνται τον δημόσιον τομέα* [queue-jumpers] (Esses, Medianu & Lawson, 2013). Ταυτόχρονα, οι πρόσφυγες περιβάλλονται συχνά στη δημόσια ρητορική με μια *επιλεκτική συμπάθεια* για το δράμα που διέρχονται, γεγονός που συντηρεί το ανθρωπιστικό πρόσωπο των ομιλούντων. Την ίδια ώρα, η άρνηση υποδοχής και ένταξής τους ανάγεται στη «*δύναμη των γεγονότων*» και παρουσιάζεται ως ένα «*αυστηρό, αλλά δίκαιο δόγμα*», που δεν σχετίζεται με προκαταλήψεις: οι πρόσφυγες είναι υπεράριθμοι και οι δυνατότητες του κράτους δεν επαρκούν (van Dijk, ό.π.).

Καθώς οι φυλετικές προκαταλήψεις δεν αποτελούν πάντοτε το αποκύημα οργανωμένων ιδεολογικών πεποιθήσεων και επικοινωνιακών στρατηγικών, αλλά σύνθετων, ιστορικά μεταβαλλόμενων, συλλογικών και προσωπικών πεποιθήσεων και συναισθημάτων, ένα σημαντικό στοιχείο που εντοπίζεται στο περιεχόμενο αυτού του μοντέρνου ρατσισμού είναι και αυτό της *αμφιθυμίας*. Όπως επισημαίνει και πάλι ο Michael Billig (2012), η φράση «δεν είμαι προκατειλημμένος, αλλά...» χαρακτηρίζεται από μια γνωσιακή ή/και συμπεριφορική αμφιθυμία στην πρόσληψη της διαφορετικότητας (σελ. 144). Είναι μια φράση που αποτυπώνει, πέρα από έναν ρητορικό χειρισμό, μια εσωτερική διαπάλη στάσεων, η οποία δεν είναι αναγκαστικά επιφανειακή. Η απόσειση του ρατσισμού δεν είναι πάντοτε μια επι-

κοινωνιακή στρατηγική, αλλά και μια στάση που το υποκείμενο γνησίως αισθάνεται ότι μπορεί και θέλει να διεκδικήσει για τον εαυτό του, παρά τις ξενοφοβικές αντιλήψεις του (Billig, στο ίδιο). Ο διπλός αυτός χαρακτήρας των σύγχρονων προκαταλήψεων, ο οποίος τόσο σε επίπεδο εσωτερικών αναπαραστάσεων όσο και δημόσιας έκφρασης συνδυάζει την επιλεκτική συμπάθεια και ενσυναίσθηση προς τις μειονότητες με την τελική άρνηση δικαιωμάτων και κοινωνικής πρόσβασης, παίζει σημαντικό ρόλο στη διάχυση του ρατσισμού σε πολλές και διαφορετικές κατηγορίες πολιτών.

Στη μελέτη τους για τον *ρατσισμό της απώθησης* [aversive racism], οι Dovidio, Gaertner και Pearson (2017) αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μπορεί να εκφράζουν στις τοποθετήσεις τους αντικρουόμενα στοιχεία: την επιθυμία να είναι δίκαιοι και υπέρμαχοι της ισότητας, με αρνητικά συναισθήματα προς τις μειονότητες. Ο *ρατσισμός της απώθησης* –δηλαδή μια μορφή ρατσισμού που έχει συχνά ασυνείδητο και εξαιρετικά κεκαλυμμένο χαρακτήρα– αφορά πολίτες που είναι κοινωνικά και πολιτικά φιλελεύθεροι, εκδηλώνοντας έναν βαθμό ενσυναίσθησης προς τις μειονότητες, αναγνωρίζοντας ότι έχουν υπάρξει θύματα διακρίσεων και υποστηρίζοντας επί της αρχής την ισότητα και την ανεκτικότητα. Ωστόσο, οι ίδιοι αυτοί πολίτες εμφανίζονται, υπό ορισμένες συνθήκες, να κατηγοριοποιούν με προκατειλημμένο τρόπο τα μέλη των μειονοτήτων και να συντηρούν αρνητικά συναισθήματα, τα οποία συνήθως δεν έχουν τη μορφή της ανοικτής εχθρότητας και του φυλετικού μίσους, αλλά της δυσφορίας, του φόβου και του άγχους (Dovidio, Gaertner & Pearson, 2017, σελ. 270-271), καθώς και της επιθυμίας για διατήρηση της κοινωνικής απόστασης (Coates, 2011). Αυτό το φαινόμενο αναπαραγωγής στερεοτύπων από ομάδες και άτομα που είναι υπέρμαχοι της ισότητας έχουν αποτυπώσει και άλλες ερευνητικές μελέτες, κάνοντας λόγο για *συμπαθητικό ρατσισμό* (Burke, 2019) ή *ρευστό ρατσισμό* (Αρχάκης, Καραχάλιου & Τσάκωνα, 2023· Weaver, 2011· Tsakona, Karachaliou & Archakis, 2020).

Όπως αποτυπώνεται από τις παραπάνω ερευνητικές εργασίες και υποθέσεις, στις μετανεωτερικές κοινωνίες ο ρατσισμός υφίσταται δυναμικές μετασχηματισμού, που αφορούν τόσο τα βασικά *εννοιολογικά σχήματα* με τα οποία γίνεται αντιληπτή η υποτιθέμενη ετερότητα (το θέμα του πολιτισμού έναντι της βιολογίας), όσο και τον *γνωσιακο-συναισθηματικό πυρήνα της προκατάληψης* (αμφιθυμία, εξορθολογισμός, επιλεκτική συμπάθεια) αλλά και τις *στρατηγικές*

έκφρασης της (ρητορική μηχανισμοί άμβλυνσης, άρνησης και δικαιολόγησης). Ωστόσο, παρά τα καινοτόμα αυτά στοιχεία, ανοικτό παραμένει το ερώτημα κατά πόσο μπορεί να χαραχθεί μια κάθετη διαχωριστική γραμμή μεταξύ παλιού και νέου ρατσισμού. Με τους όρους του Ετιέν Μπαλιμπάρ, οι σύγχρονες ενσαρκώσεις του ρατσισμού δεν έχουν αυστηρά προκαθορισμένα όρια ούτε μπορούν να υπαχθούν σε άκαμπτες περιεχομενικές κατηγορίες. Αντίθετα, αποτελούν προϊόν σύνθετων ιστορικών και κοινωνικο-πολιτισμικών δυναμικών, που φανερώνουν τις πολλαπλές δυνατότητες συντήρησης και ανάδυσης των προκαταλήψεων (Balibar, 1991b, σελ. 40).

4. ΠΡΟΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΧΟΤΟΜΙΑΣ «ΠΑΛΙΟ-ΝΕΟ»: Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΕΜΠΛΑΙΣΙΩΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Αυτή η δυσκολία αμιγούς προσδιορισμού του περιεχομένου του νέου ρατσισμού θέτει ερωτήματα για τη σκοπιμότητα επιστράτευσης μιας τέτοιας έννοιας. Το γεγονός ότι πολλές από τις εκφράσεις που θεωρούνται παραδειγματικές του νεο-ρατσιστικού είδους τοποθετούνται στο μεταίχμιο ρητών και άρρητων προκαταλήψεων, ανοικτής και κεκαλυμμένης εχθρότητας, συμβολικής και πραγματικής περιθωριοποίησης, δημιουργεί πράγματι αναλυτικές δυσκολίες αναφορικά με τα όρια που χωρίζουν τον παραδοσιακό ρατσισμό από αυτό που θεωρείται μια μεταλλαγμένη, σύγχρονη έκφρασή του. Σύμφωνα με ερευνητές και ερευνήτριες, η υπόθεση περί «νέου ρατσισμού» διαγιγνώσκει μια πλήρη μετακίνηση των διακρίσεων από το επίπεδο των γενετικών σε αυτό των συμβολικών διαφορών, παραβλέποντας ουσιαστικά όλες εκείνες τις περιπτώσεις όπου η φυλετική ιδεολογία περι άνωτερότητας και κατωτερότητας των φυλών επιβιώνει (Leach, 2015· Mason, 1994). Ακόμα περισσότερο, υποστηρίζουν οι ίδιοι ερευνητές/-τριες, η συγκεκριμένη διάκριση μοιάζει να μην μπορεί να δώσει μια απάντηση για το πού εντάσσεται το μεγάλο εκείνο σώμα των υβριδικών και μεικτών εκφάνσεων, όπου η ανοικτή φυλετική ή/και πολιτισμική ξеноφοβία συμπλέκεται με στρατηγικές άμβλυνσης και εκλέπτυνσης του ανοικτά ρατσιστικού περιεχομένου, οι οποίες, αν και σπανιότερα, εντοπίζονταν και στο παρελθόν. Τέλος σημαντικά ερωτήματα τίθενται για την ιστορική εγκυρότητα μιας γραμμικής διάταξης «παλιό-νέο» (Miles 1992), καθώς και για τη χρησιμότητα αυτής της διάκρισης στην προσπάθεια διαμόρφωσης αντι-ρατσιστι-

κών πολιτικών. Σε σχέση με αυτό το τελευταίο ζήτημα, η κοινωνιολόγος Floya Anthias (1995) σημειώνει ότι η έννοια του νεο-ρατσισμού δεν συνεισφέρει αποφασιστικά στο επίπεδο των αντιρατσιστικών πολιτικών και αγώνων, καθώς αναπαράγει μια αντίληψη για τις κοινωνικές κατηγορίες ως ενιαία και στατικά δομούμενες, χωρίς να διακρίνει τη ρευστότητα και την περιπλοκότητα των φυλετικών σχέσεων, σε σχέση και με άλλα ταυτοτικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα το φύλο και η τάξη (Anthias, στο ίδιο).

Μεγάλο μέρος της δυσκολίας απάντησης σε αυτά τα ερωτήματα σχετίζεται με επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα που αφορούν τον ίδιο τον ορισμό του ρατσισμού και τον τρόπο μελέτης του. Όπως έχει επισημάνει ο Bonilla-Silva (1994), η έρευνα για τον ρατσισμό υπολείπεται σε μεγάλο βαθμό μιας συγκροτημένης θεωρίας. Όπως γράφει ο ίδιος:

«Πάρα πολλοί αναλυτές που επικεντρώνονται στον ρατσισμό υποθέτουν ότι πρόκειται για ένα αυταπόδεικτο φαινόμενο και κατά συνέπεια είτε δεν παρέχουν κανένα ορισμό είτε παρέχουν έναν εξαιρετικά στοιχειώδη ορισμό του (π.χ., Schuman, Steeh & Bobo 1985· Sniderman & Piazza 1993). Σε κάθε περίπτωση, είτε ρητά είτε άρητα, οι περισσότεροι αναλυτές προσεγγίζουν τον ρατσισμό ως ένα ιδεολογικό φαινόμενο. Ο ρατσισμός προσεγγίζεται ως ένα σύνολο πεποιθήσεων, ιδεών, στάσεων, στερεοτύπων, ή κινήτρων, που τηρούν τα υποκείμενα, το οποίο επηρεάζει τις ευκαιρίες ζωής των μειονοτήτων».

(Bonilla-Silva, 1994, σελ. 2)

Η κριτική που απευθύνει ο Bonilla-Silva στη έρευνα της εποχής του απηχεί ορισμένα διαχρονικά προβλήματα. Και στην πλέον σύγχρονη βιβλιογραφία ο ρατσισμός προσεγγίζεται σε μεγάλο βαθμό ως έκφραση πεποιθήσεων (ως αναπαράσταση/λόγος/κοινωνιο-γνωστικό σχήμα) –δηλαδή περισσότερο ως ένα φαινόμενο του πολιτισμικού εποικοδομήματος– χωρίς να εξετάζεται επαρκώς το επίπεδο των ιστορικών δομών που τον παράγουν. Αυτό το ζήτημα, σύμφωνα με ορισμένες κριτικές, θέτει ερωτήματα ως προς τη θεωρητική και μεθοδολογική αξία της έννοιας του νέου ρατσισμού: ακόμα και αν χαρακτηρίζεται από διαφορές στο επίπεδο τις ρητορικής έκφρασης και των αναπαραστάσεων, συνοδεύεται πράγματι και από αλλαγές στο μοντέλο οργάνωσης της κοινωνικής πραγματικότητας και των διομαδικών σχέσεων; Σε αυτό το πλαίσιο, η πρόταση του Bonilla-Sil-

να –ο οποίος αποδέχεται την ύπαρξη ουσιαστικών διαφορών μεταξύ ρατσισμού και νεο-ρατσισμού– είναι μια *συστημική προσέγγιση*. Ο ίδιος προτείνει:

«Αντί να προσεγγίζουμε τον ρατσισμό αμυγώς ως ιδέα, πεποίθηση ή στάση, υποστηρίζω ότι ο ρατσισμός είναι ο ιδεολογικός μηχανισμός ενός φυλετικοποιημένου κοινωνικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι τα φυλετικά φαινόμενα σε κάθε κοινωνία έχουν τη δική τους δομή. Διατείνομαι ότι ο ρατσισμός λειτουργεί μέσα στα όρια των κοινωνικών σχέσεων υποταγής και κυριαρχίας φυλετικοποιημένων κοινωνικών υποκειμένων (φυλές). Με άλλα λόγια, η ύπαρξη ρατσισμού συνεπάγεται την ύπαρξη μιας φυλετικής δομής στην κοινωνία».

(Bonilla-Silva, στο ίδιο, σελ. 2)

Ο Bonilla-Silva υποστηρίζει ότι ο νέος ρατσισμός, τουλάχιστον στο επίπεδο της αμερικανικής κοινωνίας, ανταποκρίνεται στο σύστημα της μετα-απαρτχάιντ εποχής. Αυτό το διακριτό από τη δουλεία και τον φυλετικό διαχωρισμό κοινωνικό σύστημα αναπαράγει τη φυλετικοποίηση, κατά τρόπο που υπηρετεί τη δική του οικονομία εκμετάλλευσης και ιεράρχησης: μέσα από άτυπες μορφές αποκλεισμού και ευνοιοκρατίας έναντι των προγενέστερων τυπικών μορφών, μέσα από χειρότερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, λιγότερες ευκαιρίες κοινωνικής κινητικότητας, αλλά και μέσα από ιδεολογήματα «αντίστροφου ρατσισμού» (οι λευκοί πολίτες υποστηρίζουν ότι στερούνται δικαιώματα και κεκτημένα, προκειμένου να «ευνοηθούν» οι μειονότητες). Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή την ερμηνεία, σημαντική σε κάθε επιστράτευση της έννοιας του νεο-ρατσισμού δεν είναι μόνον μια μορφολογική ανάγνωση των χαρακτηριστικών του, αλλά και μια κατανόηση της λειτουργίας του μέσα σε κάθε ιστορικό σύστημα.

Ωστόσο, η απόδοση μιας κεντρικής συστημικής υπόστασης στον ρατσισμό, την οποία εισηγείται ο Bonilla-Silva, δεν επιλύει αυτομάτως την ερμηνευτική περιπλοκότητα που παρουσιάζει η κατανόηση των συσσωματώσεων και των συναρθρώσεων του ρατσισμού με άλλες μορφές εξουσίας, καθώς και των παραλλαγών του σε διαφορετικά πλαίσια και συγκυρίες. Με αυτή την έννοια, η συστημική κατανόηση του ρατσισμού χρειάζεται ταυτόχρονα να συμπληρώνεται και από μια εμπλαισιωμένη προσέγγισή του, δηλαδή από μια εξειδίκευση των ερευνητικών ερωτημάτων και οπτικών, προσαρμοσμένη στο συγκεκριμένο πλαίσιο εκφοράς των υπό μελέτη φαινομένων.

Σε μια τέτοια κατεύθυνση, η αναλυτική προτεραιότητα παύει να επικεντρώνεται στην προσπάθεια περιεχομενικής περιχαράκωσης «παλαιών» και «νέων» μορφών προκατάληψης, αλλά μετατοπίζεται προς τη διαμόρφωση πολυτροπικών και ιστορικά ενήμερων ερευνητικών οδών, που εστιάζουν στη διείδυση του ρατσισμού σε διαφορετικά τμήματα της κοινωνίας και θεσμούς.

Με μια τέτοιου είδους οπτική θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνδέεται και η κριτική του κοινωνιολόγου Robert Miles (1992), ο οποίος μιλά για την *ανάγκη ιστορικοποίησης* της έννοιας του νεο-ρατσισμού. Όπως επισημαίνει ο ίδιος –χωρίς να αρνείται ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις κυρίαρχες μορφές έκφρασης του ρατσισμού– οι θεωρητικοί του νεο-ρατσισμού αποδίδουν σε αυτό το φαινόμενο έναν καινοφανή χαρακτήρα, συνδεδεμένο με τη μετανάστευση και τα πολιτικά διακυβεύματα της ευρωπαϊκής κοινότητας. Ωστόσο, κατά τον ίδιο, μια ενδελεχής ανάγνωση του ρατσισμού στην ιστορική προοπτική του αναδεικνύει ότι ο λεγόμενος σύγχρονος ρατσισμός επανενεργοποιεί ερμηνευτικά σχήματα που είχαν ήδη οικοδομηθεί από την περίοδο της αποικιοκρατίας. Σχήματα, τα οποία και τότε, όπως και τώρα, επιστράτευαν έναν επιστημονικό και υποτεθέμενα ορθολογικό λόγο για την οικονομική και κοινωνική εκμετάλλευση του πληθυσμού άλλων χωρών (Miles, στο ίδιο, σελ. 112-120). Έτσι, κατά τον ίδιο, η χάραξη μιας τομής ανάμεσα σε «παλιό» και «νέο» ρατσισμό δημιουργεί την αίσθηση μιας εξέλιξης και δομικής αλλαγής, που υπολείπεται ιστορικότητας. Ταυτόχρονα, όπως αναφέρει ο Miles, κατασκευάζει μια εικόνα του ρατσισμού ως συνόλου στατικών και ενιαίων πεποιθήσεων, που κυριαρχούν σε κάθε εποχή. Αντίθετα, ο Βρετανός κοινωνιολόγος προτείνει ως προσφορότερη την πληθυντική έννοια των *ρατσισμών*. Οι *ρατσισμοί*, χωρίς χρονολογικό πρόθεμα, επιτρέπουν, κατά τον ίδιο, μια λιγότερο ολοποιητική ανάγνωση, ικανή να αποδώσει ιστορική και συγκριτική προοπτική στη μελέτη του φαινομένου, μέσα σε διαφορετικά χρονικά και τοπικά πλαίσια αναφοράς, αποκαλύπτοντας έτσι τις εσωτερικές αντιφάσεις και τη διαρκή κινητικότητα των ξενοφοβικών εκδηλώσεων (Miles, στο ίδιο, σελ. 115-116)

Αναδεικνύοντας αυτή την περιπλοκότητα και τη ρευστότητα των ρατσισμών, η Floya Anthias θέτει το κριτικό ερώτημα κατά πόσο η επικέντρωση στην έννοια του ρατσισμού –που εμπεριέχει μια αποκλειστική αναφορά στο ζήτημα της φυλής [race]– είναι ικανή να αποδώσει τους πολλαπλούς επικαθορισμούς εκμετάλλευσης

και βίας στο πλαίσιο των δυτικών κοινωνιών (Anthias, ό.π., σελ. 299). Σύμφωνα με την ανάγνωσή της, η υπέρβαση του διλήμματος «παλιό-νέο» σχετίζεται με την ανάγκη μιας σημαντικής διάνοιξης του πεδίου ερμηνευτικής κατανόησης του ρατσισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, η οπτική της *διαθεματικότητας* [intersectionality]⁶ (Carastathis, 2016· Cho, Crenshaw & McCall, 2013· Cole, 2009· Combahee River Collective, 1977· Crenshaw, 1989), στρεφόμενη στους διαφορετικούς παράγοντες που συναρμόζονται στο βίωμα αποκλεισμού, περιθωριοποίησης αλλά και ενεργού δράσης των ανθρώπων αναδεικνύει ότι η εμπειρία του ρατσισμού δεν είναι ενιαία ούτε μονοσήμαντα φυλετική για όλους τους/τις κοινωνικούς δρώντες/-ώσες. Αντίθετα, προτάσσοντας μια αναλυτική ευαισθησία και αναπλαισίωση στην προσέγγιση των κοινωνικών επικαθορισμών, η διαθεματικότητα καθιστά την έννοια του ρατσισμού μια κρίσιμη παράμετρο σε έναν απείρως πιο περίπλοκο κόμβο μορφών ταυτότητας και ανισότητας.

Αυτή η μετακίνηση επιτρέπει, σύμφωνα με την οπτική μας, τη μελέτη του ρευστού και προσαρμοστικού χαρακτήρα του ρατσισμού, σε συνάρτηση με ευρύτερες μορφές κοινωνικής και συμβολικής περιθωριοποίησης, υπό το πρίσμα της πολύπλοκης συνάρθρωσής τους. Μολονότι η ανάλυση των ιδιαίτερων θεωρητικών και μεθοδολογικών ζητημάτων που θέτει η διαθεματικότητα υπερβαίνει το πλαίσιο του παρόντος άρθρου, πρόκειται για μια οπτική που ανοίγει αναλυτικούς δρόμους για πιο πολυπρισματικές, κοινωνικά τοποθετημένες [situated] και εμπλαισιωμένες [contextualized] προσεγγίσεις (Κωνσταντοπούλου, 2022· Lykke, 2010), στην προσπάθεια να αναδειχθεί η πολλαπλότητα των ιεραρχήσεων (φυλετικών, έμφυλων, σεξουαλικών, θρησκευτικών, ηλικιακών, ταξικών, κ.ά.) που συγκροτεί τις σύγχρονες αναπαραστάσεις περί ταυτότητας και ετερότητας. Με άλλα λόγια, η διαθεματικότητα σηματοδοτεί μια προσέγγιση των ερευνητικών και κοινωνικών ερωτημάτων, κατά τρόπο που επιτρέπει την κατανόηση του ρατσισμού ως συναρτημένου με παράλληλες μορφές αποκλεισμού, μέσα στην πραγματική δυναμική της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, εστιάζοντας στη μεικτή, πολύπλοκη και σημασιολογικά πυκνή διάρθρωση των ρατσιστικών εκφορών και στάσεων.

---

6. Για τον όρο *intersectionality* απαντώνται στα Ελληνικά διαφορετικές αποδόσεις, μεταξύ των οποίων και *κομβικότητα* (βλ. Μιχαηλίδου, 2021) και *διατομεακότητα* (βλ. Κωνσταντοπούλου, 2022). Στο παρόν άρθρο επιλέξαμε την απόδοση *διαθεματικότητα*, η οποία πλέον εμφανίζεται ως επικρατέστερη στην ελληνόγλωσση συζήτηση (βλ. Αθανασίου, 2022).

Καταλήγοντας, η σημασία του πλαισίου εκδήλωσης των ρατσιστικών στάσεων και προκαταλήψεων, δηλαδή των ιδιαίτερων ιστορικών, τοπικών, κοινωνικοπολιτικών και πολιτισμικών διακυβευμάτων με τα οποία κάθε φορά αυτές συνδέονται, καθώς και της διατομής τους με άλλες μορφές περιθωριοποίησης, αποτελούν εξαιρετικά σημαντικές ερμηνευτικές παραμέτρους του περιεχομένου τους. Αυτού του είδους η ερευνητική έμφαση στον διαθεματικό χαρακτήρα των διακρίσεων αλλά και στα ιδιαίτερα στοιχεία του συλλογικού και τοπικού πλαισίου ανάδυσης των ρατσιστικών συμπεριφορών (βλ. (Konstantopoulou, Didimiotis & Kouzelis, ό.π.) αποκαλύπτει συχνά το ιδιοσυγκρασιακό και υβριδικό περιεχόμενό τους, που δεν υπακούει αναγκαία στην τυπολογία «παλιό-νέο». Υπό αυτό το πρίσμα, όπως επιχειρήσαμε να αναδείξουμε στο παρόν άρθρο, τα σύνθετα πρόσωπα του ρατσισμού και οι κοινωνικές δυναμικές που αυτά ενεργοποιούν δεν μπορούν πάντοτε να υπαχθούν σε μια αμιγή περιεχομενική και χρονολογική διάκριση, αλλά απαιτούν ιστορικά και πλαισιακά τοποθετημένες, καθώς και ερμηνευτικά ανοικτές αναλυτικές οδούς για την κατανόησή τους, οι οποίες απαντούν όχι μόνο στα συγκεκριμένα ερωτήματα που θέτουν οι ερευνητές/ριες, αλλά και στα ειδικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών –τοπικών ή εθνικών– που εξετάζουν.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως επιχειρήσαμε να αναδείξουμε στο παρόν άρθρο, ο σύγχρονος διάλογος στην κοινωνική έρευνα για τον ρατσισμό φωτίζει τόσο τις δυσκολίες, όσο και τη δημιουργική παραγωγικότητα, με την οποία μια σειρά ερευνητών και ερευνητριών επιχειρούν να κατακτήσουν μια πιο απαρτιωτική κατανόηση του φαινομένου, όχι απλώς ως θεωρητικού ζητήματος, αλλά ως κρίσιμης παραμέτρου κοινωνικής δράσης και χάραξης πολιτικής. Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, τόσο η επιστημολογική και θεωρητική τεκμηρίωση, όσο και η αναλυτική ευελιξία και εμπλαισίωση αναδεικνύονται σε κρίσιμους παράγοντες.

Πιο συγκεκριμένα, κοινή συνισταμένη της σύγχρονης συζήτησης για τον ρατσισμό είναι η αντίχνευση σημαντικών μετατοπίσεων στον τρόπο οργάνωσης και εκφοράς των φυλετικών προκαταλήψεων που αφορούν: i) το *περιεχόμενό* τους (έμφαση στην προβληματική της πολιτισμικής ασυμβατότητας έναντι της φυλετικής ιεράρχησης), ii) τον *κοινωνιο-γνωστικό πυρήνα* τους (στάσεις αμφιθυμικής απόρριψης και απόθησης έναντι της ανοικτής εχθρότητας), αλλά και τη

iii) τη *ρητορική έκφρασή τους* (στρατηγικές άμβλυνσης, άρνησης, αποποίησης του ρατσισμού που επιλέγονται ως μορφές κοινωνικής λογοδοσίας των υποκειμένων παράλληλα με την έκφραση προκατειλημμένων στάσεων). Αυτές οι μετατοπίσεις συνιστούν σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση του σύνθετου χαρακτήρα του σύγχρονου ρατσισμού, ο οποίος δεν πάυει να επιβιώνει ακόμη και εντός προοδευτικών τμημάτων του πληθυσμού, την ίδια ώρα που εμποτίζει ένα πολύ μεγάλο μέρος του δημόσιου διαλόγου και των θέσεων κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων.

Ειδικότερα, στο ελληνικό πλαίσιο, όπου η δυναμική της μετανάστευσης αποκτά κατά την τελευταία δεκαετία ιδιαίτερη πολυπλοκότητα και πολυσημία τόσο από την άποψη της σύνθεσης των μετακινούμενων πληθυσμών, όσο και από αυτήν της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και των εφαρμοζόμενων πολιτικών (βλ. Κόντης, 2017· Παπαδόπουλος, 2017), η κατανόηση των διαφορετικών μορφών ξενοφοβίας και ρατσισμού αποτελεί νευραλγική παράμετρο για τη διαμόρφωση αποτελεσματικότερων μορφών κοινωνικής ένταξης (βλ. Κόντης, 2009· Μουσιδής και Παπαδοπούλου, 2011) και για την άρση μορφών κοινωνικού αποκλεισμού που αναδύονται εντός των ευρωπαϊκών κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής (Καυταντζόγλου, 2006· Παπαγεωργίου & Σούρλας, 2016· Παπαδοπούλου, 2012). Με αυτή την έννοια, η παραδοσιακή κοινωνιο-γνωστική προσέγγιση του ρατσισμού ως διομαδικής σύγκρουσης, οργανωμένης αποκλειστικά υπό το σχήμα «εμείς και οι άλλοι», αποδεικνύεται μη επαρκής από μόνη της για να ερμηνεύσει τις πολύπλοκες δυναμικές της διαπολιτισμικής συνύπαρξης και διαλόγου, την αφηγηματική αμφιταλάντευση στη συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων (Bozatzis, Sapountzis, Lardi & Xenitidou, ό.π.), τη ρευστότητα του ρατσισμού (Αρχάκης, Καραχάλιου & Τσάκωνα, ό.π.) και τις κεκαλυμμένες, ρητορικά αμβλυμένες και αμφιθυμικά οργανωμένες προκατειλημμένες στάσεις, όπως αυτές εκφράζονται στο φιλελευθεροποιημένο πλέον πλαίσιο των δυτικών δημοκρατιών, στο οποίο εμπίπτει και η ελληνική κοινωνία (Konstantopoulou, Didymiotis & Kouzelis, ό.π.).

Ωστόσο, η έννοια του νεο-ρατσισμού, μολονότι πρόσφορη στο να αναδείξει τη ρευστοποίηση των προγενέστερων φυλετικών ιεραρχήσεων και τις ρητορικές αναπροσαρμογές που τη συνοδεύουν, εμφανίζει, επίσης, αναλυτικές και μεθοδολογικές δυσκολίες, καθώς δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στις πραγματικές δυναμικές της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, που συχνά αντιστέκονται στην απόπειρα

στατικής τυποποίησής τους. Με αυτή την έννοια, στο παρόν άρθρο επιχειρήσαμε να αναδείξουμε ότι η κατανόηση των σύγχρονων εκφράσεων του ρατσισμού διευκολύνεται από την επιστράτευση αναλυτικών και ερμηνευτικών οπτικών, που εστιάζουν στην πολύπλοκη διάρθρωση των ταυτοτικών ζητημάτων και των μορφών εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες, η οποία δεν είναι μονοπαραγοντική, αλλά πολυεστιακή. Οι κοινωνικοί δρώντες και δρώσες βιώνουν ένα πλήθος ταυτοτικών επικαθορισμών, αγωνιών και διεκδικήσεων, που οργανώνονται ως μεικτές, παράλληλες και συχνά αντιφατικές στον δημόσιο χώρο και στο πλαίσιο της κοινωνικής επαφής. Ταυτόχρονα, το ειδικό κάθε φορά κοινωνικό κύτταρο αλληλεπίδρασης –τοπικό, ιστορικό, κοινωνικοπολιτισμικό– θέτει τις δικές του μεταβλητές και παραμέτρους που επηρεάζουν το είδος και το περιεχόμενο των προκατειλημμένων στάσεων που εκφράζονται.

Υπό τις παραπάνω παραδοχές, το παρόν άρθρο επιχείρησε να αναδείξει ορισμένες μόνον αναλυτικές κατευθύνσεις που μπορούν να συμβάλουν σε μια τέτοια πιο απαρτιωμένη προσέγγιση των ρατσιστικών συμπεριφορών, διευρύνοντας το πλαίσιο κατανόησής τους, παρακολουθώντας τους μετασχηματισμούς τους και αναγνωρίζοντας τη σημασία του πλαισίου εκφοράς τους στη διαμόρφωση του περιεχομένου και του προσανατολισμού τους. Παραμένοντας σε ένα επίπεδο θεωρητικής, αναλυτικής και βιβλιογραφικής πραγμάτευσης του ζητήματος, η ανάλυσή μας δεν υπεισήλθε στη διατύπωση συγκεκριμένων μεθοδολογικών προτάσεων και σχεδιασμών, που θα μπορούσαν να συγκροτηθούν σε αυτή την κατεύθυνση. Ωστόσο, μια σειρά ερευνητικών ερωτημάτων, που αφορούν, μεταξύ άλλων, τη συμπλοκή μορφών ρατσισμού με άλλες μορφές κοινωνικής περιθωριοποίησης, τις έμφυλες διαστάσεις της μετανάστευσης, την «κανονικοποίηση» και τους μετασχηματισμούς της ακροδεξιάς ρητορικής και τη διείσδυσή της σε πιο φιλελεύθερα ακροατήρια, τη συγκριτική μελέτη των διομαδικών ανταγωνισμών γύρω από την παρουσία νεοεισερχόμενων μεταναστευτικών μελών σε αστικά και περιφερειακά/τοπικά πλαίσια διαγράφουν ένα πλούσιο πεδίο συγκρότησης εμπλαισιωμένων και διαθεματικών μεθοδολογικών σχεδιασμών, ανοικτό προς περαιτέρω έρευνα.

Ευχαριστίες

Ευχαριστίες στους/-ις δύο ανώνυμους/-ες αξιολογητές/-τριες για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Α. (2022). Για τη μετααποικιακή/αποαποικιακή φεμινιστική θεωρία: Συναρθρωμένες εξουσίες, διαθεματικές επιστημολογίες. Στο Γ. Πετράκη (Επιμ.), *Εισαγωγή στις σπουδές φύλου: Θεωρία και έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*, (σελ. 183-199). Αλεξάνδρεια.
- Αρχάκης, Α., Καραγάλιου, Ρ. & Τσάκωνα, Β. (Επιμ.) (2023), *Ιχνηλατώντας τη διείδουση του ρατσισμού στον αντιρατσιστικό λόγο: Μελέτες για τον ρευστό ρατσισμό*. Πατάκης.
- Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές: Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας* (Μτφρ.: Μ. Καρασαρίνης). Κατάρτι.
- Καυταντζόγλου, Ι. (2006). *Κοινωνικός αποκλεισμός: Εκτός, εντός και υπό*. Σαββάλας.
- Κόντης, Α. (Επιμ.) (2009). *Ζητήματα κοινωνικής ένταξης μεταναστών*. Παπαζήσης.
- Κόντης, Α. (2017). Ελληνική μεταναστευτική πολιτική. Στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος, Η. Κικίλιας, Ν. Σπυροπούλου & Μ. Χρυσάκης (Επιμ.), *Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2016-2017* (σελ. 19-36). Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ Ίων.
- Κωνσταντοπούλου, Β. (2022). Διατομεακότητα και ψυχολογία: Επιστημολογικές παρατηρήσεις για μια σχέση υπό διαμόρφωση. *Φεμινιστικά*. <https://feministiq.net/diatomeakotita-psychologia-epistimologikes-paratiriseis/>
- Μιχαηλίδου, Μ. (2021). Φεμινιστική (δι)έξοδος: Όταν το προσωπικό συνάντησε το πολιτικό. Στο Α. Καραστάθη και Μπ. Πολυκάροπου (Επιμ.), *Ελα να σου πω: Φεμινιστικές, λεσβιακές και κοινή αφηγήσεις της μεταπολίτευσης* (σελ. 27-38). Φεμινιστικό Αυτόνομο Κέντρο Έρευνας.
- Μιχάλη, Μ., & Τσάκωνα, Β. (2024). «Περί πραγματικών προσφύγων»: Κριτική ανάλυση των αναπαραστάσεων και των αξιολογήσεων για τους/τις ουκρανούς/ές πρόσφυγες/ισσες στον ελληνικό Τύπο, *Γλωσσολογία*, 31, σελ. 81-100. https://glossologia.phil.uoa.gr/documents/313/05.%CE%9C%CE%B9%CF%87%CE%B1%CE%BB%CE%B7_%CE%A4%CF%83%CE%B1%CE%BA%CF%89%CE%BD%CE%B1.pdf
- Μουσιδής, Α., & Παπαδοπούλου, Δ. (Επιμ.) (2011). *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητες*. Κριτική.
- Παπαγεωργίου, Κ., & Σούρλας, Π. (Επιμ.) (2016). *Διλήμματα και συμφραζόμενα του προσφυγικού ζητήματος: Ιδέες, αξίες, ιστορία, πολιτικές* (Πρακτικά συνεδρίου). Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Παπαδόπουλος, Α. (2017). Η «μεταναστευτική κρίση» στην Ελλάδα της οικονομικής ύφεσης: Αναζητώντας ένα νέο πλαίσιο για την προσέγγιση του φαινομένου. Στο Ν. Δεμερτζής, Δ. Μπαλούρδος, Η. Κικίλιας, Ν. Σπυροπούλου & Μ. Χρυσάκης (Επιμ.), *Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2016-2017*, (σελ. 37-60). Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ Ίων.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Τόπος.
- Todorov, T. (2004). *Η κατάκτηση της Αμερικής: Το ζήτημα του άλλου* (Μτφρ.: Κ. Καψαμπέλη). Νήσος.
- Todorov, T. (2009). *Ο φόβος των βαρβάρων: Πέρα από τη σύγκρουση των πολιτισμών* (Μτφρ.: Γ. Καραμπέλας). Πόλις.

Ξενόγλωσση

- Anthias, F. (1995). Cultural racism or racist culture? Rethinking racist exclusions. *Economy and Society*, 24(2), 279-301. <https://doi.org/10.1080/03085149500000011>
- Balibar, E. (1991a). Is there a “neo-racism”? In E. Balibar and I. Wallerstein (Eds.), *Race, nation, class: Ambiguous identities* (pp. 17–27). Verso. [Ε. Μπαλιμπάρ & Ι. Βάλερστάιν (Επιμ.) (2017). *Φυλή, έθνος τάξη: Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (Μτφρ: Α. Ελεφάντης και Ε. Καλαφάτη). Νήσος].
- Balibar, E. (1991b). Racism and nationalism. In E. Balibar and I. Wallerstein (eds), *Race, nation, class: Ambiguous identities* (pp. 37–67). Verso. [Ε. Μπαλιμπάρ & Ι. Βάλερστάιν (Επιμ.) (2017). *Φυλή, έθνος τάξη: Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (Μτφρ: Α. Ελεφάντης και Ε. Καλαφάτη). Νήσος].
- Barker, M. (1981). *The new racism: Conservatives and the ideology of the tribe*. Junction Books.
- Behrent, M. (2021). Réflexions sur la question woke. *Revue Esprit*. <https://esprit.presse.fr/article/michael-c-behrent/reflexions-sur-la-question-woke-43695>
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. Sage.
- Billig, M. (2012). The notion of “prejudice”: Some rhetorical and ideological aspects. In J. Dixon & M. Levine (Eds.), *Beyond prejudice: Extending the social psychology of conflict, inequality and social change* (pp. 139–157). Cambridge University Press.
- Billig, M. (2017). Banal nationalism and the imagining of politics. In M. Skey & M. Antonsich (Eds.), *Everyday nationhood: Theorising culture, identity and belonging after Banal Nationalism* (pp. 307-322). Palgrave Macmillan.
- Bobo, L. & Smith, R. (1998). From Jim Crow racism to laissez-faire racism: The transformation of racial attitudes. In W. Katkin, N. Landsman and A. Tyree (Eds.), *Beyond pluralism: The conception of groups and group identities in America* (pp. 182–221). University of Illinois Press.
- Bonilla-Silva, E. (1994). *Rethinking racism: Towards a structural interpretation*. Center for Research on Social Organization/University of Michigan. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/51290/526.pdf>
- Bonilla-Silva, E. (2003). *Racism without racists: Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*. Rowman and the Littlefield Publishers.
- Bozatzis, N. (2009). Occidentalism and accountability: Constructing culture and cultural difference in majority Greek talk about the minority in Western Thrace. *Discourse & Society*, 20(4), pp. 431-453. <https://doi.org/10.1177/0957926509104022>
- Bozatzis, N., Sapountzis, A., Lardi, L. & Xenitidou, M. (2022). Greek talk on migration: Constructions of modernity differentials and cultural hierarchy. In F. Moghaddam and M. Hendricks (Eds.), *Contemporary immigration: Psychological perspectives to address challenges and inform solutions* (pp. 142-163). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000294-008>
- Burke, M. A. (2019). Sympathetic racism: Color-blind discourse’s liberal flair in three diverse communities. In D. G. Embrick, S. M. Collins & M. S. Dodson (Eds.), *Challenging the status quo: Diversity, democracy, and equality in the 21st century* (pp. 241-260). Brill.
- Calhoun, C. (2017). The rhetoric of nationalism. In M. Skeya and M. Antonsich (Eds.), *Everyday nationhood: Theorising culture, identity and belonging after Banal Nationalism* (pp. 17-30). Palgrave Macmillan.
- Carastathis, A. (2016). *Intersectionality: Origins, contestations, horizons*. University of Nebraska Press.
- Cho, S., Crenshaw, K., & McCall, L. (2013). Toward a field of Intersectionality Studies: Theory, applications, and praxis. *Signs*, 38(4), 785-810.

- Chouliaraki, L. & Stolic, T. (2017). Rethinking media responsibility in the refugee 'crisis': A visual typology of European news. *Media, Culture & Society*, 39(8), 1162–1177. <https://doi.org/10.1177/0163443717726163>
- Coates, R. (2011). Covert racism: Theory, types and examples. In R. Coates (Ed.), *Covert racism: Theories, institutions, and experiences* (pp. 121–139). Brill.
- Cole, E. R. (2009). Intersectionality and research in psychology. *American Psychologist*, 64(3), 170–180.
- Combahee River Collective (1977). *The Combahee River collective statement*. <https://www.blackpast.org/african-american-history/combahee-river-collective-statement-1977/>
- Condor, S., Figgou, L., Abell, J., Gobson, S., & Stevenson, C. (2006). 'They are not racist...' Prejudice denial, mitigation and suppression in dialogue. *British Journal of Social Psychology*, 45, pp. 441–462. [10.1348/014466605X66817](https://doi.org/10.1348/014466605X66817)
- Delanty, G., & Millward, P. (2007). Post-liberal anxieties and discourses of peoplehood in Europe: Nationalism, xenophobia and racism. In R. Mole (Ed.), *Discursive constructions of identity in European politics* (pp. 137–148). Palgrave Macmillan.
- Dovidio, J., Gaertner, S., & Pearson, A. (2017). Aversive racism and contemporary bias. In C. G. Sibley & F. K. Barlow (Eds.), *The Cambridge handbook of the psychology of prejudice* (pp. 267–294). Cambridge University Press.
- El Refaie, E. (2001). Metaphors we discriminate by: Naturalized themes in Austrian newspaper articles about asylum seekers. *Journal of Sociolinguistics*, 5(3), pp. 352–371. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00154>
- Esses, V. M., Medianu, S., & Lawson, A. S. (2013). Uncertainty, threat, and the role of the media in promoting the dehumanization of immigrants and refugees. *Journal of Social Issues*, 69(3), pp. 518–536. <https://doi.org/10.1111/josi.12027>
- Esses, V. M., Hamilton, L. K., & Gaucher, D. (2017). The global refugee crisis: Empirical evidence and policy implications for improving public attitudes and facilitating refugee resettlement. *Social Issues and Policy Review*, 11(1), 78–123. <https://doi.org/10.1111/sipr.12028>
- Every, D., & Augoustinos, M. (2007). Constructions of racism in the Australian parliamentary debates on asylum seekers. *Discourse & Society*, 18(4), pp. 411–436. [10.1177/0957926507077427](https://doi.org/10.1177/0957926507077427)
- Farris, S. (2017). *In the name of women's rights: The rise of femonationalism*. Duke University Press.
- Hall, S., & Jacques, M. (Eds.) (1989). *New Times: The changing face of politics in the 1990s*. Lawrence & Wishart.
- Hall, S. (1996). The meaning of New Times. In D. Morley and K.-H. Chen (Eds.), *Stuart Hall: Critical dialogues in critical times* (pp. 222–236). Routledge.
- Kinder, D., & Sears, D. (1981). Prejudice and politics: Symbolic racism versus racial threats to the good life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40(3), 414–431. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.40.3.414>
- Konstantopoulou, V.-I., Didymiotis, O., & Kouzelis, G. (2022). Covert prejudice and discourses of otherness during the refugee crisis: A case study of the Greek islands' press. *Journal of Social and Political Psychology*, 10(1), 173–190. <https://doi.org/10.5964/jssp.5633>
- Krzyżanowski, M., & Ekström, M. (2022). The normalization of far-right populism and nativist authoritarianism: Discursive practices in media, journalism and the wider public sphere/s. *Discourse & Society*, 33(6), 719–729. <https://doi.org/10.1177/09579265221095406>
- Leach, C. W. (2005). Against the notion of a 'new racism.' *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 15(6), 432–445. <https://doi.org/10.1002/casp.841>

- López, I. H. (2011). Colorblind white dominance. In R. Coates (Ed.), *Covert racism: Theories, institutions, and experiences* (pp. 85–110). Brill.
- Lykke, N. (2010). *Feminist studies: A guide to intersectional theory, methodology and writing*. Routledge.
- Mason, D. (1994). On the dangers of disconnecting race and racism. *Sociology*, 28(4), 845–858. <https://doi.org/10.1177/0038038594028004003>
- McRobbie, A. (1990). Book review of “*New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*”. *Feminist Review*, 36, 127–131. <https://doi.org/10.2307/1395118>
- Miles, R. (1992). Le racisme européen dans son contexte historique: Réflexions sur l’articulation du racisme et du nationalisme. *Genèses*, 8, 108–131. <https://doi.org/10.3406/genes.1992.1123>
- Puar, J. (2007). *Terrorist assemblages: Homonationalism in queer times*. Duke University Press.
- Riggins, S. H. (1997). The rhetoric of othering. In S. H. Riggins (Ed.), *The language and politics of exclusion* (pp. 1–30). Sage.
- Taguieff, P. (1988b). Les métamorphoses du racisme. *Hommes & Migrations*, 1114, 114–129. <https://doi.org/10.3406/homig.1988.1204>
- Trepagnier, B. (2013). *Silent racism: How well-meaning White people perpetuate the racial divide*. Routledge.
- Tsakona, V., Karachaliou, R., & Archakis, A. (2020). Liquid racism in the Greek anti-racist campaign #StopMindBorders. *Journal of Language Aggression and Conflict*, 8 (2), 232 – 261. <https://doi.org/10.1075/jlac.00036.tsa>
- van Dijk, T. (1997). Political discourse and racism: Describing others in western parliaments. In S. H. Riggins (ed), *The language and politics of exclusion* (pp. 31–64). Sage.
- Weaver, S. (2011). Liquid racism and the ambiguity of Ali G. *European Journal of Cultural Studies*, 14(3), pp. 249–264. <https://doi.org/10.1177/1367549410396004>
- Wodak, R. (1997). Das Ausland and antisemitic discourse: The discursive construction of the other. In S. H. Riggins (Ed.), *The language and politics of exclusion* (pp. 65–87). Sage.